

ԱՐԱՏՏԱ ԵՐԿՐԻ ՏԵՂՈՐՈՇՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Արատտա երկիրը վկայուած է շումերական վիպերգերում, եւ ըստ շումերների պատկերացումների, «Սուրբ օրէնքների (ծէսերի) երկիր» է: Արատտան գտնուել է Հայկական լեռնաշխարհում: Այդ տեղորոշումը, մեր կարծիքով, բաւական համոզիչ կերպով կատարել է Արտակ Մովսիսեանը¹:

Շումերական տեքստերում Արատտա երկրանունը գրւում է յատուկ գաղափարագրով, որ ունի Արատտա (Aratta) բնթերցում: Այդ սեպագիրումը հետեւեալն է , որ իրենից ներկայացնում է երեք սեպերի համադրում: Այս համադրումը շումերերէնում ներկայացւում է LAMxKUR+RU ձեւով: LAM նշանի մէջ (կամ վրայ) ներգծուած են KUR եւ RU նշանները:

Նոյն երկիրը կարող է ունենալ մի քանի տարբեր անուն. յատկապէս տարբեր լեզուներում: Նաեւ պէտք է նկատի առնել, որ հնում (ընդհուպ մինչեւ միջնադար) յատուկ անունները, այդ թւում եւ՝ տեղանունները, թարգմանւում էին (հմտ. Մեսոպոտամիա-Միջագետք, Հելիոպոլիս-Արեգ քաղաք եւ այլն): Որպէսզի մենք ճշտենք, թէ շումերներն ինչպէս են անուանել այդ երկիրը, պէտք է քննենք այս սեպագիրումը:

LAM սեպը, երբ ներկայանում է միայնակ (առանց դետերմինատիւների եւ այլ վանկերի), ըստ PSD-ի կայքի, ունի միայն

¹ ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ «Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամեակում (ըստ գրաւոր աղբիւրների)»: Հարցի ուսումնասիրութեան պատմութիւնը եւ Արատտայի տեղորոշման փաստարկները մանրամասն տես դրքի «Արատտա երկրի տեղորոշումը» բաժնում էջ 16-29:

² Փենսիլւանիայի համալսարանի շումերագիտութեան բաժնի կայքն է, որ ներկայումս շումերերէնի ամենամբողջական բառարանն է. տես <http://psd.museum.upenn.edu/epsd/nepsd-frame.html> (յապաւումս՝ PSD)

մէկ իմաստ. «to flourish – ծաղկել»: Կայ նաեւ սրա իմաստային նրբերանգը. «to make grow luxuriantly – փարթամօրէն աճեցնել, ուռճացնել, ծաղկեցնել»:

KUR սեպի հիմնական երկու իմաստներն են «land, country-հող, երկիր» եւ «mountain(s)-լեռ(ներ)»:

RU վերջին սեպը մեծ հաւանականութեամբ հնչիւնական բաղադրիչ է եւ իմաստային բեռ չի կրում: RU-ն դրուած է յուշելու համար, որ KUR նշանը պէտք է կարգաւ հէնց KUR (ոչ թէ ասենք mat կամ sat կամ gin₃). այսինքն՝ նախորդ նշանի ընթերցումը պէտք է աւարտուի R-ով:

Ըստ Լաբայի բառարանի³, Արատտա երկրի անունը գրուած է երկու կերպ.

LAM.KUR.RU^{ki}=Aratta^{ki} եւ LAMxKUR.RU^{ki}=Aratta^{2ki}

LAMxKUR+RU-aratta սեպախումբը որպէս հասարակ անուն նշանակում է. «heavy, important-ծանրակշիռ, կարեւոր» եւ «praise, glory-գովաբանութիւն, փառաբանութիւն»: Մենք կարծում ենք, որ իմաստային այս անցումը կապ ունի հէնց LAM-«ծաղկել» գաղափարի հետ: Հմմտ. օրինակ հայերէն բարգաւաճ բառը, որի համար Հր. Աճառեանն իրրեւ առաջին իմաստ դնում է «պանծալի, փառաւոր, անուանի», ապա (իրրեւ երկրորդ իմաստ). «զուարթ, ծաղկեալ»: Փոխաբերական իմաստները ծագում են առարկայական իմաստներից: Առաջին, ամենանախնական եւ առարկայական իմաստն այստեղ «ծաղկել»-ն է:

Այսպիսով, ունենք մի սեպախումբ, որ նշանակում է «ծաղկել-լեռ(ներ)»: Ահա Արատտայի շումերական անունը (անուններից մէկը): Այս անունը մեզ տանում է դէպի Ծաղկեռ լեռ, Ծաղկանց լեռներ:

Այս մասին յիշենք հանրագիտարանային տուեալներ.

«Ծաղկանց լեռներ, Ալադադ, Ծաղկի լեռ(ներ), Ծաղկոտան լեռներ, Ծառիան-Ալադադ, - Լեռներ (լեռնաշղթայ) Հայկական լեռնաշխարհում, Վանայ լճից հիւսիս-արեւելք, Արածանիի վերին հոսանքի շրջանում, նրա ձախ կողմում, Մանազկեր-

³ René Labat, «Manuel d'Epigraphie Akkadienne», Paris 1976. էջ 197. սեպաներ-
շաններ N 435 եւ N 436.

տի եւ Այաշկերտի դաշտերի միջեւ: Հարաւ-արեւմուտքից հիւսիս-արեւելք աղեղնաձեւ տարածուած լեռնազանգուած է՝ կազմուած հրաբխային ապարներից: Լաւաներն ընդարձակ տարածութեամբ փռուած են չորս ուղղութիւններով: Դէպի հիւսիս տարածուող լաւային բարձրաւանդակները Արածանիի ձախակողմեան վտակների շնորհիւ վեր են ածուել մի քանի լեռնարագուկներով... Կենտրոնական լեռնարագուկներից մէկը վերջանում է ոչ այնքան բարձր Նպատ գագաթով: Սրա հիւսիսային ստորոտների փոքրիկ հարթավայրը, որ կազմում է Այաշկերտի դաշտի մի մասը, հնում յայտնի էր Զիրաւ անունով: Ըստ Ալիշանի, լատինական աղբիւրներում Նպատ գագաթի անունով այս լեռնաշղթան կոչուել է նաեւ Նպատ կամ Նպատական: Արեւելքում գտնւում է լեռնաշղթայի ամենաբարձր՝ Թոնդուրեկ (Թոնդրակ) գագաթը, հիւսիս-արեւմուտքում՝ Ծաղկէոյ կամ Ալաղաղ գագաթը, որ իր բարձրութեամբ երկրորդն է, բայց աւելի վեհաշուք: Սրա անունով էլ կոչուած է ամբողջ լեռնաշղթան: Լեռնազանգուածը մասնատուած է Արածանի, Արճէշ եւ Բերկրի գետերի հովիտներով, որոնք եզերուելով բարձրադիր գագաթներով, կազմում են մի զեղեցիկ, ծաղկաշատ բարձրաւանդակ: ... Դեռեւս հնուց յայտնի էր որպէս Արշակունիների ամառանոցավայր: Այստեղ է եղել Շահապուհանը, որը յայտնի էր որպէս «Բանակատեղի Հայոց թագաւորաց»: Ըստ Ալիշանի լեռնաշղթայի հիւսիսային կողմը Յայամաւուրքում կոչուել է «Ծմակ լեռան Ծաղկոց»: Ոմանք Ծաղկանց լեռները նոյնացնում են ասորեստանեան սեպագիր արձանագրութիւններում յիշատակուած Իրդիա (Իրիտիա) լեռներին⁴:

Իրիտիա-Ալաղաղ նոյնացումը կատարել է Ն. Ադոնցը. «Իրիտիան չի կարող Սիփանը լինել, ինչպէս կարծում է Շտրեկը...: Սարգոնը, արեւելքից գալով, Արգաթիա լեռից հասնում է Իրիտիա լեռը, անցնում Արմարիլիի վրայով եւ հասնում լճի ափը: Քանի որ Սարգոնը գալիս էր արեւելքից արեւմուտք, ուրեմն Իրտիան կամ Իրիտիան պէտք է գտնուէր լճի հիւսիսային կէտում, Ալաղաղի լեռնաշղթայում»⁵, «Եփրատի ակունքին կանգնեցուած պատկերն այն է, որ Սալմանասարը թողել էր Իրիտիա լեռան վրայ 857 թուականին: Իրի-

⁴ Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետ՝ ՀՀԾՏԲ), հ. 2, էջ 834:

⁵ Ն. Ադոնց «Հայաստանի պատմութիւն», Երևան 1972, էջ 86:

տան կազմում է Ալադադի մի մասը, որտեղից սկիզբ է առնում Եփրատի քաղմաթիւ ակունքներից մեկը»⁶:

Ասորեստանեան աղբիւրներում լեռնանունը գրուած է E-ri-ti-a (=E-ri-di-3-a)⁷ ձևով: Մասնագիտական գրականութեան մէջ այս անունը կապուել է ուրարտական ^{URU} Er-di-ia, ^{URU} E-ri-di-a-ni⁸ քաղաքանուն հետ⁹: Սեպագիր RI նշանը, նոյն RE նշանն է, եւ գրուածը նոյն յաջողութեամբ կարելի է կարդալ նաեւ ^{bn} E-re-ti-a, ^{ruuap} E-re-di-a-ni:

Ե՛ւ շումերերէնում, ե՛ւ ուրարտերէնում առկայ է մի ձայնաւոր (բաց վանկ), որ հնչում է ա-ի եւ է-ի միջեւ, կայ ա-է հերթագայում: Սա նշանակում է, որ Արատտա անունը կարող էր հնչել նաեւ էրետէ, էրեդէ: Մենք խիստ հաւանական ենք համարում Ն. Ադոնցի նոյնացումը (էրիտիա=Ալադադ=Ծաղկանց լեռներ). այսինքն՝ Սալմանասար III-ի յիշատակած էրիտիա-էրիդիա լեռնանունը կարող է նոյնը լինել Արատտա տեղանունի հետ: Ն. Յարութիւնեանն այն տեղադրում է Վանայ լճից հիւսիս¹⁰:

«Ծաղկանց լեռներ - Ալադադ, գտնուում են Հայկական լեռնաշխարհում, Արածանիի վերին հոսանքի շրջանում, Վանայ լճից հիւսիս-արեւելք, Մանազկերտի եւ Արադայի դաշտերի միջեւ: Արեւելքում բարձրանում են Թոնդրակ (3542 մ), արեւմուտքում՝ Մուրատբաշի (թուրքերէն անունը նշանակում է Մուրադ-Արածանիի գլուխ) (Ծաղկոյ լեռ 3519 մ), մերձգագաթնային սարաւանդի վրայ՝ Նպատ (2332 մ), Ալա-դադ (3351 մ), Կալտիկ (3200 մ), Կերդահոլ (3255 մ) գագաթները...: Ծաղկանց լեռները մասնատուած են Արածանի, Արճէշ եւ Բերկրի գետերի հովիտներով»¹¹:

«Ծաղկառն, Ծաղկէռն, Ծաղկոռն, Ծաղկուռն-գաւառ Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգում: «Աշխարհացոյց»-ում (...) յիշատակուած է որպէս Այրարատ նահանգի եօթերորդ գաւառ: Ծաղկոռնը հիւսիս-արեւելքից սահմանակից էր Կոգովիտ, արեւ-

⁶ Անդ, էջ 89:

⁷ Н. В. Арутюнян, «Топонимика Урарту», Ереван, 1985, стр. 261.

⁸ Н. В. Арутюнян, «Корпус урартских клинообразных надписей», Ереван, 2001, стр. 504.

⁹ Н. В. Арутюнян, «Топонимика Урарту», Ереван, 1985, стр. 261.

¹⁰ Н. В. Арутюнян, «Топонимика Урарту», Ереван, 1985, стр. 261.

¹¹ Հայկական Սովետական հանրագիտարան, 4.5, էջ 111:

մուտքից՝ Բաղրեւանդ գաւառներին, հարաւից՝ Վասպուրական, հարաւ-արեւմուտքից՝ Տուրուբերան նահանգներին: Տարածում էր Արածանի գետի վերին աւազանում, Ծաղկանց (Ալադադ) լեռների լանջերին, որտեղից սկիզբ է առնում Եփրատի ամենամեծ վտակը՝ Արածանին: Ծաղկոտնի հարաւային մասում ձգւում են Ծաղկանց, իսկ հիւսիսում Դիաղինի լեռները: Եղել է հայ թագաւորների եւ իշխանների ամառանոց...»¹²:

«Գաւառի նշանաւոր բնակավայրերից էին Զարեհաւանը, ... Շահապիւան աւանն ու վանքը, որտեղ գումարւում էին աշխարհաժողովները եւ կատարւում Նաւասարդի տօները, Անգղ բերդը եւ քաղաքը: 10-11-րդ դարերից յետոյ Ծաղկոտնը այլեւս որպէս գաւառ չի յիշատակւում»¹³:

Հետաքրքիր է, որ լեռնաշղթայի անունը նոյնական է ո՛չ թէ ամենաբարձր (Թոնդրակ), այլ երկրորդ գագաթի (Ծաղկէոյ) անուան հետ: Կարծում ենք, այստեղ մի կարեւոր նրբութիւն կայ: Թոնդրակը գործող հրաբուխ է մինչեւ այսօր: Արատտայի ժամանակներից մեզ բաժանում է առնուազն 4800 տարի: Այդ ընթացքում լեռը բազմիցս ժայթքել է, եւ նրա բարձրութիւնն աճել է: Արատտայի ժամանակներում ամենաբարձր գագաթը մեծ հաւանականութեամբ եղել է հէնց Ծաղկէոյ լեռը, որն այսօր երկրորդն է: Մեր աղբիւրներում չփոթ կայ: Ըստ հանրագիտարանի, բարձրութեամբ երրորդ գագաթն է (Նպատը) կոչւում Ալադադ, իսկ ըստ ՀՀՇՏԲ-ի, Ալադադ է կոչւում երկրորդ գագաթը (=Ծաղկէոյ լեռը):

Ի՞նչ ենք մենք տեսնում այս տարածքում.

ա) Արածանիի ակունքը, որ պաշտամունքային տարածք է (այստեղ, ըստ տեղացիների պատկերացումների, եղել է դրախտը):

բ) Շահապիւան, որ է «բանակատեղ Հայոց թագաւորաց»: Այսինքն՝ թագաւորները, որքան էլ տարբեր մայրաքաղաքներ ու աթոռանիստներ ունենան, միեւնոյն է, ամռանը այստեղ են: Սա ամառային նստավայր է, որտեղից կառավարւում է երկիրը:

գ) այստեղ են հրաւիրւում աշխարհաժողովները: Այստեղ են ընդունւում կրօնական-եկեղեցական օրէնքներ եւ կանոններ: Ժամանակակից լեզուով՝ այստեղ է «օրէնսդիր մարմինը» (համառ.

¹² Հայկական Սովետական հանրագիտարան, հ.5, էջ 112:

¹³ ՀՀՇՏԲ, հ.2, էջ 838:

Արատտա-«Սուրբ օրէնքների երկիր», կամ «Աստուածների ժողովի երկիր (լեռ)»:

դ) այստեղ է բանակի ամառանոցը: Այսինքն, եթէ չկայ պատերազմ, սա զօրքի հիմնական բանակատեղին է ամառային շրջանում:

ե) այստեղ է մեծ շուքով նշուժ պետական ամենամեծ տօնը՝ Նաւասարդը: (Հմմտ. «սուրբ ծէսների երկիր». ME գաղափարագիրը կարելի է թարգմանել եւ «օրէնք» եւ «ծէս, կարգ»): Նպատը Ծաղկանց լեռներ լեռնաշղթայի լեռ է: Նրա արեւելեան լանջերը Ծաղկոտն գաւառում են, իսկ արեւմտեան լանջերը՝ Բագրեւանդում:

զ) այստեղ հայերը մկրտուեցին իրենւ նորադարձ քրիստոնեաներ Արածանիի ջրերում:

Մասնագիտական գրականութեան մեջ Արատտա տեղանունը կապուել է Արարատ տեղանունը¹⁴: Եթէ այս կարծիքը ճիշտ է, ապա Արատտա երկրի մեր տեղորոշումը սրան չի հակասում, որովհետեւ Ծաղկանց լեռները եւ Ծաղկոտն գաւառը Այրարատ նահանգում են: Այս զէպքում Արատտա=Արարատ=Այրարատ նահանգ: Բայց մենք աւելի հակուած ենք Արատտա տեղանունը մէջ տեսնել Արած-անի գետանունը (տ-ծ տարբերութեան համար հմմտ. արած-եղ-արաւտ): Յիշենք, որ Եփրատ գետի անունը Ասորեստանեան որոշ պատմական արձանագրութիւններում գրուում է նաեւ A.RAT ձեւով¹⁵, որ, ըստ մեզ, նոյն Արած-անի գետանունն է: Նոյն Եփրատը Սուրիի երկրում (ըստ ոմանց խուռիերէն) կոչւում է U2-ru-ut-tu¹⁶: Արատ եւ Օրոտ ձեւերը արտասանական, հընչերանգային տարբերութիւններ են՝ գետանունը նոյնն է:

Տոպոնիմիկայում սովորական երեւոյթ է, երբ գիւղի, քաղաքի անունամբ կոչւում է գետը կամ հակառակը, գետի անունամբ կոչւում է բնակատեղին: Նոյն երեւոյթը առկայ է նաեւ լեռների պարագայում, երբ քաղաքը կոչւում է այն լեռան անունամբ, որի լանջին գտնւում է: Քանի որ Արատտան կոչւում է Արատտա քաղաքի երկիր (URU Aratta KI), իսկ սեպախումբը

¹⁴ ԱՐՏԱԿ ՄՈՎԱՍԻՍԵԱՆ, «Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամեակում (ըստ գրաւոր աղբիւրների)», էջ 20:

¹⁵ Br Ignace F. Gelb, «Hurrians and Subarians», Chicago, page 98.

¹⁶ Անդ՝ page 21:

ներկայացնում է «ծաղկել-լեռ(ներ)», ապա Արատտա անունը կարող էր պահպանուել նաև լեռան կամ լեռների անուններում¹⁷:

Բերկրի գետանունը տառացիորեն հայերեն բերկրի-«ուրախանալ, հրճուիլ, զուարճանալ» բառն է: Իսկ զուարճանալ գրարարում նշանակում է. «1.զրօնիլ, ուրախութիւն անել, ուրախանալ, 2.ուռճանալ, կանաչիլ, ծլիլ, ծաղկիլ»: Բերկրի գետանունը նոյն համատեքստում է, ինչ lam-ծլել, ծաղկել-ը:

Aratta₂ նշանը կազմուած է LAMxKUR.RU սկզբունքով, որտեղ LAMxKUR-ը իրրեւ հասարակ անուն, նշանակում է (ֆրանսերէն) «vaincre-յաղթել, յաղթահարել, նուաճել»¹⁸: Այս դէպքում սեպագիւմբը կարդում են IS₁₁: Արատտան, փաստօրէն մի երկիր է, որ կոչւում է եւ «ծաղկել-լեռներ» եւ «յաղթ(ել)»: Շուներները գրում են միայն բառի արմատը, որ կարող է ունենալ եւ բայական իմաստ (ծաղկել, յաղթել), եւ գոյականական իմաստ (ծաղիկ, յաղթանակ), եւ ածականական իմաստ (յաղթ): Արատտա երկրի միւս անունն է «յաղթել, յաղթ, յաղթանակ»: Նրանք գրում են IS₁₁.ru^{ki}=յաղթել, յաղթանակ, յաղթ^{երկիր} եւ հասկանում են Aratta^{ki}: Յիշենք, որ գրարարում մպատակ բառը նշանակում է «յաղթանակ, յաղթութեան մրցանակ»¹⁹: Ծաղկանց լեռները նոյն Նպատ, Նպատակ կամ Նպատական լեռներն են: Լեռնաշղթան կոչւում է նաև Նպատ²⁰ գագաթի անուամբ: Նպատ լեռը վրա-

¹⁷ Ծաղկանց լեռներ լեռնաշղթայի միւս անունն է Ալադադ: Մենք չենք բացառում, որ այս անունը կարող է լինել հէնց Արատտա, Արադդա անունն է: Թուրքերէնին բնորոշ է տեղանունների ար-ը հնչեցնել ալ: օրինակ Արադ-գած-Ալադեադ: Արատտա անունը կարող էր դառնալ Ալադա: Բառափերջի դ-ի յաւելումը արդիւնք է ժողովրդական ստուգարանութեան: Թուրքերը բառը հասկացել են դադ-«սար, լեռ» իմաստով: Դադ մասնիկը կարող էր գրուել նաև բառի վրայ (հմտ. հայկ. Սիփան, Թուրք. Սիփան-դադ). Արատ-դադ=Ալադադ:

¹⁸ René Labat, «Manuel d'Epigraphie Akkadienne, Paris 1976, էջ 197, սեպանշան N 436:

¹⁹ ՀՐ. ԱՃԱՌԵԱՆ, «Հայերէն արմատական բառարան», հ. 3, էջ 475:

²⁰ Նպատ լեռնանունը պէտք է կապել խուրիական դիցանուն հետ, որ վկայուած է 3 ձեռով՝ Նուպատիկ, Նուբադիգ եւ Լուբադագ (ւ-ն տարբերութեան համար հմտ. նապաստակ-յապատակ): Սրանք հայերէնում կանոնաւորապէս պիտի տային Նպատիկ, Նպատակ, Նպատ ձեւերը:

ցական աղբյուրներում կոչվում է Նպատակ²¹, որ պէտք է համարել աւելի հին ու անաղարտ ձեւ: Արատտայի շումերական երկու անուններն իմաստով շատ տարբեր են, բայց խօսքը նոյն երկրի մասին է: Երկու անունն էլ մեզ տանում են նոյն տեղը, որովհետեւ նոյն լեռնաշղթան կոչվում է եւ Մաղկանց եւ Նպատական (լեռներ):

Ի՞նչ ենք արել մենք Արատտա երկիրը տեղորոշելու համար: Պարզապէս թարգմանել ենք շումերերէն LAM եւ IŠ₁₁ նըշանները: Երբ սրանց իմաստները հնչեցնում ենք հայերէն (գըրարար), ստանում ենք Մաղկել լեռներ եւ Նպատակ լեռներ:

Եզրակացութիւն

Aratta=LAMxKUR.RU=«ծաղկել-լեռ(ներ)»=Մաղկանց լեռներ, Մաղկէոյ լեռ, Մաղկոտան գաւառ

Aratta₂=IŠ₁₁=«յաղթել, յաղթանակ»=«նպատակ»=Նպատակ (նըպատ) լեռ, Նպատական լեռներ = Մաղկանց լեռներ

Aratta=*Արատ-դաղ=Ալադաղ = Մաղկանց լեռներ

Aratta=Արած-անի = Մաղկանց լեռներ = Արածանիի վերին հոսանք, Արածանիի ակունքը:

Aratta=E-re-ti-a = լեռ Վանայ լճից հիւսիս՝ Մաղկանց լեռներում:

Մեր կարծիքով, չի կարելի անուշադրութեան մատնել այն փաստը, որ պատմական Հայաստանի տարածքում կայ եւս մի լեռնաշղթայ՝ Մաղկանց լեռներ անուամբ, որ կոչվում է նաեւ Մաղկաւէտ լեռներ:

«Մաղկաւէտ, Մաղկանց լեռներ, Մաղկէ, Մաղկեայ լեռ, Խաչափայտ, Խաչափայտի լեռներ – «Լեռնագագաթ եւ լեռնաշղթայ Հայկական լեռնաշխարհում, Անտիպոնտական լեռնահամակարգի արեւելեան մասում, էրզրումի դաշտից հիւսիս, Արեւմտեան Եփրատի եւ Թորթոմի ջրբաժան շրջանում, Ճորոխի եւ Արեւմտեան Եփրատի միջեւ: Զգուելով հիւսիս-արեւելքից հարաւ-

²¹ ՀՀՇՏԲ, հ 4, էջ 34: Հայերէնում կան իկ եւ ալ վերջածանցներ. Ապատակ բառի մէջ հայր ենթադրել է ալ վերջածանց, որ կարելի է գտնել առնել, վրացին չունի ալ վերջածանց եւ լեռնանունը պահել է անփոփոխ:

արեւմուտք՝ միանում է կենտրոնական Տաւրոսի ճիւղերից մէկի՝ Անտիտաւրոսի հետ: ...Ծաղկաւէտի հարաւում գտնւում է Իզդա-սոր կիրճը (500-700մ խորութեամբ): Այստեղից սկիզբ են առնում Արեւմտեան Եփրատի, Ճորոխի եւ Թորթումի ակունքները: Լեռան հարաւային ստորոտներին, մօտ 2600մ բարձրութեան վրայ կայ մի քարէ աւազան: Այստեղ հաւաքւում է աղբիւրի սառն ու քաղցրահամ ջուր, որից գոյանում է Եփրատի մի յոր-դարուխ ակունքը: Ըստ աւանդութեան՝ այդ սուրբ աղբիւրը գոյացել է բիւզանդական Հերակլ կայսեր ձեռքով փրկուած խաչափայտը գետնից դուրս քաշելու պահին: Աւանդութեամբ էլ բացատրւում են լեռան նաեւ իլաչափայտ, իսկ մօտակայ վանքի՝ ս. իլաչ անունները»²²:

Պարզ է, որ Եփրատի ակունքն աւելի հին է քան Հերակլ կայսրը, բայց աւանդութիւնը մատնում է, որ մենք գործ ունենք պաշտամունքային ակունքի հետ, որին վերագրւում է աստուածային միջամտութեամբ ծագում:

Այսպիսով, Արեւմտեան Եփրատի ակունքների լեռները կոչւում են Ծաղկանց լեռներ, գագաթը՝ Ծաղկէ լեռ, իսկ Արեւելեան Եփրատի, որ է Արածանի, ակունքները գտնւում են մի լեռնաշղթայում, որ նոյնպէս կոչւում է Ծաղկանց լեռներ: Ակրնայտ է, որ մենք գործ ունենք նոյն պատկերացումների եւ աշխարհընկալման հետ: Հայկական լեռնաշխարհի այս երկու հսկայ գետերի ակունքներում գտնուող լեռները նոյն անունով (Ծաղկանց եւ Ոսկի) կարող էին կոչել նոյն մարդիկ: Երկու դէպքում էլ մենք գործ ունենք նոյն կրօնական հայեացքի (նաեւ լեզուամտածողութեան) հետ: Յաւելենք նաեւ այն փաստը, որ երկու գետերի ակունքների շրջանն էլ կոչւում են Ոսկի(ք), Ոսկեանք: Արեւմտեան Եփրատի ակունքի շրջանում՝ Ծաղկաւէտ լեռներում է գտնւում Ոսկեանց լեռ(նագագաթ)ը²³, իսկ Ոսկի լեռները նոյնն են, ինչ Դրախտ լեռ(ներ)ը Արածանիի ակունքներում²⁴:

Մենք խիստ հաւանական ենք համարում, որ Արատտան ընդգրկել է նաեւ այս Ծաղկաւէտ լեռների տարածքը: Արատտայի կազմում ընդգրկուած է եղել Հայկական Տաւրոսի առնուազն որոշ հատուած (եթէ ոչ ամբողջ լեռնաշղթան): Սրա օգ-

²² ՀՀԾՏԲ, հ. 2, էջ 836-837;

²³ ՀՀԾՏԲ, հ. 4, էջ 176;

²⁴ Անդ,

տին է խօսում այն փաստը, որ աստղային երկնքում Արատտա երկիրը մարմնաւորում է Յուլի (Եզն) համաստեղութիւնը: Վերջինս շումերական աղբիւրներում գրւում է GU₄ «ցուլ, եզ, խոշոր եղջերաւոր անասուն» նշանով, որ ունի *dapar*, *dipar* ընթերցումներ: Դեռեւս գերմանացի հանճարեղ լեզուաբան Կարստն է այս *dapar*-ը նոյնացրել հայերէն տաւար, տուար, դուար բառի հետ²⁵: Արատտա երկիրը կարող էր կոչուել նաեւ Տաւար-Տաւր-ոս, միայն այն դէպքում, եթէ ընդգրկէր Տաւրոսի լեռնաշղթայի առնուազն մի մասը:

Արատտա երկրի հաւանական տարածքը, որ Արտակ Մովսիսեանն առաջարկել է իր գրքում²⁶, մեզ համոզիչ է թւում, իսկ Արատտայի հոգեւոր-քաղաքական կենտրոնը, ըստ մեզ, պէտք է փնտրել Մաղկանց, (կամ որ նոյնն է) Նպատական լեռներում:

Նախկին մի տեսակետի մասին

Նախկինում կարծիք է յայտնուել, որ Շումեր-Արատտա ցամաքային ճանապարհն իբր անցել է Սուգա եւ Անշան երկրներով²⁷: Դրա համար հիմք են ծառայել «Խմերքարը եւ Արատտայի գերագոյն քուրմը» վիպերգի 166-167-168 տողերը (աւելի ճիշտ՝ այդ տողերի թարգմանութիւնը, ըստ որի «Սուգային եւ Անշան երկրին նա (դեսպանը) խոնարհուեց կրտսեր երգչի նըման»): Արտակ Մովսիսեանը հերքել է այդ կարծիքը՝ ենթադրելով հետեւեալը. «...Վիպերգերի մեզ հասած քնագրերի գրի առնելու ժամանակաշրջանում (Ք. ա. 20-18դդ) Շումերը գրտնուել է էլամական արքաների տիրապետութեան տակ եւ էլամական երկրամասերին «խոնարհուելը» կարող էր եւ լինել այդ տիրապետութեան արտայայտութիւն»²⁸: Մենք լիովին համաձայն ենք Արտակ Մովսիսեանի հետեւեալ եզրակացութեան հետ. «Սուգայի եւ Անշան երկրի յիշատակութիւնը կապ չունի նախապարհի ուղղութեան հետ եւ չի կարող կոռւան հանդի-

²⁵ ՀՐ. ԱՃԱՌԵԱՆ, «Հայերէն արմատական բառարան», հ. 4, էջ 424:

²⁶ ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ, «Հնագոյն պետութիւնը Հայաստանում. Արատտա», Երեւան 1992, էջ 23:

²⁷ ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ, «Հնագոյն պետութիւնը Հայաստանում. Արատտա», էջ 18-21:

²⁸ Անդ:

սանալ Արատտայի տեղադրութեան հարցում»²⁹: Մեր համաձայնութիւնն ունի լրացուցիչ, ոչ պակաս կարեւոր պատճառ:

Բանն այն է, որ քննուող տողերի նախկին թարգմանութեան մէջ կայ սկզբունքային սխալ: Այժմ ճշտուած է այս հատուածի քերականութիւնը: Պարզուում է, որ *an* չէր զեապանն է խոնարհուում այդ երկրամասերին, այլ Սուգան եւ Անշան երկրներն են «խոնարհուում» Ինանա դիցուհուն: Սուգան եւ Անշանը այս նախադասութեան մէջ ենթականեր են: Նախորդ տողերում յիշատակուած զեսպանը ոչ մի կապ չունի սրա հետ: Նոր՝ ճշտուած թարգմանութիւնը, որ կատարել է Herman Vansiphout-ը հետեւեալն է:

166. Šušin^{ki}-e KUR an-ša₄-an^{ki}-a-še₃

=Šušin and the land of Anšan-Շուշին-ը (եւ) Անշան երկիրը

167. peš₂ TUR gin₇ kiri₃ šu mu-na-ab-gal₂

=Saluted her humbly, like small mice³⁰-ողջունեցին նրան խոնարհաբար փոքր մկների պէս:

Թարգմանութեան մէջ անգլերէն her-«նրան» իղական է եւ վերաբերում է 163-րդ տողում յիշատակուող Ինանա դիցուհուն: Որ էլամական երկրամասերում եղել է Ինանա դիցուհու պաշտամունք, ոչ ոք կասկածի տակ չի առել, բայց սա կապ չունի զեսպանի երթուղու հետ: Դեսպանի «խոնարհուելն» այս երկրամասերին արդիւնք է թիւրիմացութեան եւ սխալ թարգմանութեան:

Նոր թարգմանութիւնը նախորդից տարբերում է նաեւ նրանով, որ peš₂ TUR քառակապակցութիւնը նախկինում թարգմանուել էր «երգիչ կրտսեր (փոքր)», նորում մենք տեսնում ենք «մուկ (մկներ) փոքր»: Բանն այն է, որ peš₂ նշանն ունի «կրծող, մուկ» եւ «երգիչ» իմաստ: Մենք կարծում ենք, որ ճիշտ թարգմանութիւնը պետք է լինի «մանուկ երգիչ»: Աստուածութեանը մանուկ երգիչների նման ողջունելը (պաշտօն մատուցելը) համեմատելի է Յիսուսին ողջունելու (Նրուսաղէմ մտնելիս) տեսարանի հետ: Peš₂ նշանն ունի gilim₂, gi-

²⁹ Ասդ:

³⁰ Herman Vansiphout, *Epics of Sumerian kings. The Matter of Aratta*, Atlanta, 2003, pages 64-65.

lin, gilili, gei9, ընթերցումներ, որ ներկայացնում են «երգել» իմաստը (հմմտ. նաև gala եւ gala₁₀-singer-երգիչ): Այստեղ պետք է տեսնել հայերեն գեղ-«երգ» բառը, որից գեղգեղել-«երգել», գեղ-օն-«երգ»³¹:

KUR

Արատտայի անունը գրեթե բոլոր տարբերակներում առկա է KUR գաղափարագիրը, որ նշանակում է «երկիր, աշխարհ (երկրամաս), լեռ(ներ)»: Այս գաղափարագիրը, ընդհանրական իմաստ ունենալով հանդերձ, որոշակի համատեքստերում նշանակում է շատ կոնկրետ, որոշակի երկիր. այսինքն՝ «լեռնաշխարհ» ասելով՝ հասկացել են հինգ Հայկական լեռնաշխարհը. օրինակ՝ ծիրան պտուղը շումերերեն (ուշագրութիւն. ո՛չ աքքադերեն) գրութեամբ կա ar-ma-nu ձևով³²: Ցաւօք, յայտնի չէ վկայման ժամանակը (գոնէ PSD-ն չի բերում): Սրա համարժէքն է ^{ges}hašhur kur.ra=^{dan} խնձոր KUR-ի=ar-ma-nu: Վերջին ra նշանը սեռ.տր. հոլովի վերջաւորութիւն է: Այս համատեքստում KUR-ը համարժէք է Ar-ma-nu-ին³³: Աւելին՝ Kur նշանն ինքը ունի raman/ramanu ընթերցումներ, ինչը յստակօրէն ցոյց է տալիս, թէ որոշակի համատեքստում «լեռնային երկիր» գաղափարագիրը նշանակում է հինգ Arman(u) երկիր: Շումերերենում որեւէ այլ սեպանշան չունի նման ընթերցում (գոնէ ըստ PSD-ի), բայց, կարծում ենք, եղածն էլ քիչ չէ³⁴:

Փաստօրէն, ծիրանի լատիներէն անունը (եգրը), բառացի թարգմանութիւնն է շումերական եգրի: Ուրեմն՝ չպէտք է վար-

³¹ ՀՐ. ԱՃԱՌԵԱՆ, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, էջ 534:

³² <http://psd.museum.upenn.edu/epspd/nepspd-frame.html>

³³ Ի դէպ կայ վկայութեամբ ^{ges}hašhur kur.de-lu4 - «մրգատու ծառ»: Այստեղ մենք տեսնում ենք դեղ-ձ բառը, որի ձ-ն ուշ աճական է. բուն արմատն է դեղ, որից դեղ-ին, դաղ-ձ, դեղձ, դեղձ-ան-իկ եւ այլն: Այստեղ (դեղձի դէպքում) kur-ն ունի նոյն արժէքը, ինչ «ծիրանի» դէպքում:

³⁴ Որ շումերական KUR գաղափարագրի տակ կարող է նկատի առնուել Հայկական լեռնաշխարհը եւ հինգ Արատտան, նշուել է նաև Համլետ Մարտիրոսեանի կողմից: Տե՛ս «Աստուածաշնչական Հայաստան», Երեւան, 2005 թ. էջեր 52-63. «Աշխարհարարման աստուածաշնչեան առասպելի ակունքները եւ Հայաստանը»:

մանալ, որ լատիներէն «Հայկական քար»-լաջվարդի անունը լինի նոյն շումերական եզրը. այսպէս.

hašhur kur.ra = խնձոր KUR-ի = ar-ma-nu = հայկական խնձոր,

za (քար) KUR = քար հայկական = լաջվարդ:

Վերջին կոմբինացիայի համատեքստում KUR-ն ունի նոյն արժէքը, ինչ «ծիրան» եզրի պարագայում, այսինքն՝ նշանակում է *Ar-ma-nu*:

Za-kur համադրութիւնը կարգում են za-gin₃ (kur նշանն ունի gin₃ եւ kin₃ բնթերցումներ): Այստեղ պէտք է տեսնել հայերէն գ-ակն (= za-gin₃) - «գոհար, թանկագին քար» բառը: Այս բառն աքքադերէն գրւում է uqnu, որ մենք համարում ենք հայերէն ակն (յոգն. ակունք) բառից կատարուած փոխառութիւն³⁵ (հմտ. ակն վանի, վանակն, ակն բիրեղ): Արեւելասեմական ցեղերը չէին կարող յատուկ եզր ունենալ հեռաւոր լեռնային երկրից բերուող խիստ իւրայատուկ հանքատեսակի համար: Նրանք այդ բառը (եզրը) պիտի փոխառէին շումերներից, ինչպէս փոխ են առել աստղագիտական, դիցաբանական, բուսական եւ այլ կարգի բազմաթիւ եզրեր:

Ի դէպ, ամենեւին էլ պարտադիր չէ, որ za.gin₃ սեպարուած բը նշանակի միմիայն «լաջվարդ»: Սա նշանակում է նաեւ լաջվարդի նման կապոյտ ցանկացած (կիսա)թանկարժէք քար. օրինակ՝ za.gin₃.KUR.ra = «գ-ակն KUR-ի» նշանակում է «mineral bleu-kapoyot հանքանիւթ, teinture bleue-kapoyot ներկանիւթ»³⁶:

Կոգ (Կոգովիտ)

Ծաղկանց լեռները միայն Ծաղկոտն գաւառով չեն սահմանափակուում: Ծաղկոտնի անմիջական հարեւանն է, ուր տարածւում են Ծաղկանց լեռները, Կոգ կամ Կոգովիտ գաւառը: Այս

³⁵ Աքքադերէնում բնիկ հայերէն բառի առկայութիւնը չպէտք է արտաոք համարուի. հմտ. աքքադ. epu-եփ-ոյ «եփել, թխել», որ դրուած է շում. tuh-«թխել, եփել, to bake» բառի դէմ: Հայերէն եփ-ոյ-ն ունի բազմաթիւ եւ յուսալի հնդեւրոպական զուգահեռներ, իսկ յունարէն ցեղակիցը գրեթէ աստացի նոյնութեամբ կայ յունարէնում. տես՝ Հր. Ահարեան, հ. 2, էջ 72:

³⁶ René Labat, «Manuel d'Epigraphie Akkadienne», էջ 241, սեպանշան N 586:

տեղանուան ամենահին յիշատակութիւններից մէկը, եթէ ոչ ամենահինը, պատկանում է Բուզանդին, որ գաւառը կոչում է Կոզ («հովիտ անուանեալ ի Կոզ գաւառի»)³⁷: Այս տեղանուան մէջ պէտք է տեսնել շումերերէն KUG բառը.

KUG - (to be) pure-«(լինել) սուրբ», աքքադ. *ellu* "(ritually) pure"-«ծիսականօրէն մաքուր»,

KUG - (to be) bright, shiny-(լինել) պայծառ, փայլուն,

KUG - precious metal-թանկարժէք (ազնիւ) մետաղ,

KUG-gi -gold-ոսկի,

Du₆-kug -"a cultic and cosmic place"-բլուր (լեռ) Կոզ-պաշտամունքային եւ տիեզերական տեղ (վայր)=սրբազան լեռ:

Այս KUG բառի հայերէնն է կոկ³⁸-«ողորկ, հարթ».

կոկ-ել-«սրբել, մաքրել», (հմտ. շում. սուրբ)

կոկ-ել-«ողորկել, հարթել»,

կոկ-ել-«գարդարել, պճնել»:

Ե՛ւ KUG-«սուրբ»-ը, ե՛ւ KUG-gi-«ոսկի»-ն, ե՛ւ DU₆=լեռ, բլուր KUG-պաշտամունքային, տիեզերական վայր»-ը մեզ տանում են Կոզ գաւառ: Յիշենք Ծաղկանց լեռների հիւսիսային հատուածի մասին կարեւոր վկայութիւն. «Դրախտ, Ոսկի, Ոսկիք-Լեռ (լեռներ) Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Ծաղկոտն գաւառում, Ծաղկանց լեռներում: Ըստ Ղ. Ալիշանի Դրախտ է կոչուել Ծաղկանց լեռների հիւսիսային մասը, որտեղ գտնուում էր Ոսկի կամ Ոսկիք վայրը՝ Արածանիի ակունքի շրջանը»³⁹:

Քանի որ Դրախտ լեռները գտնուում են Ծաղկանց լեռների հիւսիսային մասում, ապա նրանք մասամբ պիտի մտնեն Ծաղկոտնի հիւսիսային հարեւան Կոզ գաւառի տարածք:

³⁷ ՓԱԽՍՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԴ, «Հայոց պատմութիւն», Երեւան 1987, էջ 169:

³⁸ ՀՐ. ԱՃԱՌԵԱՆ, Հայերէն արմատական բառարան, հ. 2, էջ 617: Հայերէնում կ եւ գ բաղաձայնները ազդել են միմեանց վրայ եւ բոլոր բարբառներում ունենք կամ կոկ, կոկ կամ գուգ, գոգ: Միայն Մուշի բարբառն է ճըլ-տիւ պահել կօգ ձեւը:

³⁹ ՀՀՇՏԲ, հ. 2, էջ 149:

Անգղ

Ծաղկոտն գաւառում վկայուած են քաղաք, ամրոց, վանք եւ լեռ Անգղ անուամբ⁴⁰ :

Մենք կարծում ենք, որ Անգղ անունը պէտք է կապել Անգեղ դիցանուան հետ, որ շումերական Ներգալ աստծոյ համարժէքն է: Միջագետքեան աւանդոյթում Ներգալը մոլորակներից նոյնացւում է Մարսի հետ⁴¹ : Սա ծանրակշիռ փաստարկ է յօգուտ այն ենթադրութեան, որ Ներգալ-Անգեղն ունեցել է նաեւ ռազմական գործառոյթներ: Յանկացած բերդ առաջին հերթին ռազմական կառոյց է, եւ բնական է, որ նա կրի ռազմի աստծոյ անունը: Բերդերն ու ամրոցներն առաջին հերթին կարիքն ունեն Անգեղ աստծոյ հովանաւորութեան:

Ծաղկոտն գաւառում Անգղ անուամբ քաղաքի, բերդի եւ լեռան առկայութիւնը կռուան է յօգուտ այն ենթադրութեան, որ այստեղ եղել է Ներգալ-Անգեղ աստծոյ պաշտամունք:

Ասուրական աղբիւրներում վկայուած է NI.BAD-a-nu աստուած: Միարժէքօրէն գրուած է. ^dSi-mu-ud (=Nergal) (=NI.BAD-a-nu)⁴² : Այստեղ մենք տեսնում ենք Նպատ դիցանունը: Նպատը որոշակի ժամանակային եւ տարածքային համատեքստում զուգադրուել-նոյնացուել է Ներգալի հետ: Նոյն գաւառում կողք-կողքի մենք տեսնում ենք եւ Նպատ պաշտամունքային լեռ, եւ Անգղ լեռ, քաղաք, բերդ: Եւ Անգեղը, եւ Նպատը զուգադրում են Ներգալին իրեն համարնոյթ աստուածութիւններ:

Ծաղկոտնի Անգղ գիւղաքաղաքը յստակ տեղորոշուած չէ: Հաստատ է միայն այն, որ գտնուել է Արածանի գետի ափին: Սա հէնց այն Անգղն է, որտեղ տեղի ունեցաւ առաջին լուրջ զինուած բախումը պարսից մոգերի եւ հայերի միջեւ: Այս մասին Եղիշէն գրում է. «Իսկ գումնդն Հայոց ամենայն օգնականօքն հանդերձ եւ մոգացն քազմութեամբ յամենանն չորրորդի եկին հասին

⁴⁰ Հափանցեանը հայկական Անգղ տեղանունները բացատրում է նրանով, որ անգղ բառը կարող էր նշանակել պարզապէս «բերդ, ամրոց»: Նա ենթադրում է, որ *անգղ-«բերդ» բառը կարող էր ծագել չումերական E₂.GAL (բառացի՝ մեծ տուն)-«տաճար», (Ռարարտում E₂.GAL=«բերդ») բառից: ԳՐ. ՂԱՓԱՆՑԵԱՆ, «Ռարարտուի պատմութիւնը», Երեւան 1940, էջ 36:

⁴¹ Б. Ван-дер-Верден, «Пробуждающаяся наука 2. Рождение астрономии», стр. 68.

⁴² P. Anton Deimel S. I. Pantheon Babylonicum. Rom, 1950, էջ 31, սեպանշան N 188:

յաշխարհին Հայոց, ի գիւղաբաղա՛ մի մեծ՝ որում՝ անուն էր Անգղ: Բանակեցան, բոլորեցան, գետնեցան եւ ամենայն կողմանց անդր ժողովեցան, եւ էին անթիւ քաղաւթին:

Եւ եղեւ յետ աւուրց Բան եւ հնգից մոգպետն ինքնին մոգօքն հանդերձ հասանէր մեծաւ գորութեամբ՝ Բակել գորբունս եկեղեցւոյն յաւուր միաշարաթուն. գփորձ առնուլ կամէր գառաջարկութեան գործոյն: Իսկ սուրբն Ղեւոնդ երեց միաբանութեամբ առաջին խորհրդակցօքն եւ քաղում ուխտի ի տեղուջ անդ պատրաստական դիպեցաւ: Քանզի վիրգս ի ձեռն առեալ՝ զկառափունս մոգացն եւ մոգպետին ջարդեցին. փախստական յիւրաքանչիւր վանս արկանէին, եւ ինքեանք ըզպաշտօնն քարձրացուցեալ յեկեղեցւոջն՝ զտէրունական կանոնն կատարէին, մինչեւ ի նոյն միաշարաթին անդադար լինելով»⁴³:

Հայերին դաւանափոխ անելու ծրագրով պարսից մոգպետը գալիս է հէնց այս վայրը: Սա կարող է լինել պատահական՝ այն իմաստով, որ Պարսկաստանից դէպի Հայաստանի խորքը գնացող մոգպետը կարող էր ընտրել այլ երթուղի, եւ բախումը կարող էր տեղի ունենալ այլ վայրում: Բայց եթէ աշխարհագրական այս կէտը պատահական չէ, եւ մոգպետը լաւ գիտէր, թէ ուր է գալիս, եւ Անգղի վանքը յատուկ ընտրուած էր որպէս առաջին թիրախ, ապա սա հետաքրքիր է: Առաջին թիրախը լինելու պատիւն ամէն դէպքում պատկանում է Ծաղկոտն դաւառի Անգղ վանքին: Սա նշանակում է, որ այստեղ մենք գործ ունենք Հայոց դաւանանքի եւ սրբազան աւանդոյթի հետ կապուած մի բացառիկ կարեւոր կէտի հետ: Մոգպետը գալիս է այստեղ, որովհետեւ այստեղ կարող էր հարց լուծուել: Նման հարցերը այստեղ են լուծուում: Դատելով Եղիշէի բերած դրուագից՝ հայերն ունեն յստակ դիրքորոշում, որն արտայայտում են աւելի քան միարժէքօրէն: Մեծ հաշուով հարցն այստեղ էլ լուծուել է:

KUR Ur₃-ur₃-ru-ṭa-ni Aratta^{ki}

«Էնմերքարը եւ Արատտայի գերագոյն քուրմը» վիպերգի 437-րդ տողում գրուած է KUR Ur₃-ur₃-ru-da-ni Aratta^{ki44}: Կանեւան «KUR ur₃-ur₃-ru-da-ni» հատուածն ընդհանրապէս բաց է

⁴³ ԵՂԻՇԷ, «Վասն վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին», էջ 167, երրորդ յեղանակ. տող 4-22:

⁴⁴ Herman Vansiphout, *Epics of Sumerian kings. The Matter of Aratta*. Atlanta, 2003, page 80.

թողել, չի թարգմանել, տեղը դրել է կախման կէտեր, իբրև անհասկանալի, անթարգմանելի հատուած. «(Կանեւայի մօտ տողերի համարակալումը 1-ով տարբերուած է. այստեղ՝ տող 438) подобно рыбе к Аратте приблизился»⁴⁵: Մենք կարծում ենք, որ այստեղ ի ղէմս Ur₃-ur₃-ru-da-(ni) բառի, մենք գործ ունենք յատուկ անուն հետ, որ Այրարատ կամ Արարատ անունն է: Մեր փաստարկները հետեւեալն են:

Քննուող վիպերգում երկրների անունները գրւում են հէնց այսպէս «KUR+տեղանուն»: Այս ղէպքերում KUR-ը կարելի է հասկանալ ե՛ւ որպէս դետերմինատիւ, ե՛ւ որպէս զաղափարագիր: Մեր արդէն բերած օրինակում (տող 166) KUR an-ša₄-an^{ki} թարգմանուած է «the land of Anšan- Անշան երկիրը»: Թւում էր, թէ նոյն սկզբունքով թարգմանիչն այստեղ պիտի թարգմանի KUR ur₃-ur₃-ru-da-ni=the land of Ur₃-ur₃-ru-da-(ni)⁴⁶, բայց թարգմանիչն այստեղ (ur₃-ur₃-ru-da-ni բառի մէջ) ենթադրել է բայ անգերէն to dart-«նետուել, ոստնել, ցատկ կատարել» իմաստով:

Ur₃-ur₃-ru-da-ni բառ չկայ չումերերէնի ոչ մի բառարանում: Օքսֆորդի եւ Փենսիլվանիայի համալսարանների կայքերում, որտեղ պարբերաբար թարմացւում են բառարանները, եւ զգալի թուով նոր հրապարակումներ են յինում, նոյնպէս չկայ նման բառ: Բառի չգոյութիւնն է պատճառը, որ Կանեւան չի թարգմանել KUR ur₃-ur₃-ru-da-ni հատուածը: Բառի չգոյութիւնը, իբրեւ հասարակ անուն, ցոյց է տալիս, որ սա կարող էր ընդհանրապէս հասարակ անուն չլինել, այլ լինել յատուկ անուն: Herman Vansiphout-ի թարգմանութիւնը (to dart) չունի որեւէ գրաւոր հիմք: Դա իր ենթադրեալ թարգմանութիւնն է, որ բխեցուել է համատեքստից (աւելի ճիշտ՝ իր ենթադրած համատեքստից): 437-րդ տողը նա թարգմանել է հետեւեալ կերպ.

437. H1.SUHUR^{ku6}-gin₇ KUR ur₃-ur₃-ru-da-ni aratta^{ki}-aš bat-
teg₃

Darted over the highland like a swimming carp and reached Aratta.

⁴⁵ «Эмеркар и верховный жрец Аратты», транскрипции, перевод, комментарии и вводные статьи Н. Т. Каневой, ВДИ, 1964, N 4, стр. 215.

⁴⁶ Ni ն այստեղ մեծ հաւանականութեամբ չումերերէնի փերականական մասնիկ է:

«(Դեսպանը) նետուեց (ոստնեց) լեռնաշխարհի (բարձրա-
ւանդակի) վրայով լողացող ծածան ձկան նման եւ հասաւ Արատ-
տա»:

Թէ ինչպէս կարելի է նետուել, ոստնել լեռնաշխարհի վրա-
յով լողացող ձկան նման, թողնում ենք թարգմանչի երեւակայու-
թեանը, բայց փաստենք, որ ո'չ այս եւ ո'չ նախորդ տողերում
darted-«նետուեց, ոստնեց» բառ չկայ վկայուած: Կայ «հասաւ,
հասնում է» (ba-teg₃): Ուրեմն՝ պէտք է թարգմանել. «հասաւ Ու-
րուրուտա(նի) երկիր՝ Արատտա»:

Դեսպանի 5-րդ ճամփորդութիւնը Ուրուկից Արատտա բա-
ցառիկ է նրանով, որ նկարագրում է շատ կարճ՝ ընդամէնը 3
տողում:

435. kig₂-gi₄-a aratta^{ki}-aš gin-a-ni (=du-a-ni)

դեսպանը Արատտա^{երկիր} գնում է (ընթանում է, վագում է)

436. u₅^{hmušen}-gin₇ hur-sag-ga₂ nim-gin₇ mel₂-rin-a

հաւքի պէս լեռներով (լանջերով), (գնում է) ճանճի պէս
մեղ-րի (մեղուի),

437. HI.SUHUR^{ku6}-gin₇ KUR Ur₃-ur₃-ru-ša-ni Aratta^{ki}-aš ba-
teg₃

(գնում է) ծածանի^{ձուկ} պէս (եւ) երկիր Ուրուրուտա(նի)
Արատա հասնում:

Այս հատուածում չկայ ոչ մի բայ բացի du/gin-«գնալ, քայ-
լել, ընթանալ, վագել» բառից: Հսկայական ճամփորդութեան այս-
պիսի հակիրճ նկարագրութիւնը խօսում է այն մասին, որ այս-
տեղ փոխաբերական իմաստով, բանաստեղծական լեզուով հաւքը,
մեղուն եւ ձուկը խորհրդանշում են ողջ ճանապարհն ու նրա
«մանրամասները»: Նման փոխաբերութիւնները սովորական երե-
ւոյթ են նոյնիսկ այսօր (հմմտ. «հաւքն իր թելով, օձն իր պոր-
տով չի կարող հասնել» եւ նման դարձուածքները): Հաւքը խոր-
հրդանշում է բարձունքները, որով ընթանում է դեսպանը (ինչը
նշուած է), մեղուն՝ իրեն բնորոշ տեղանքները՝ անտառներն ու
ձորերը, որտեղ որպէս կանոն լինում են մեղրաճանճի՝ վայրի մե-
ղուի բները. իսկ կարպ-«ծածան, գետածածան» ձուկը խորհր-
դանշում է գետերը, որ անցնում է դեսպանը: Ծածանը պատա-
հական չի ընարուած: Դեսպանը գնում է Ուրուկից Արատտա

Եփրատի հոսանքն ի վեր ճիշտ այնպէս, ինչպէս ծածան ձուկն է
զնում գետի ակունքն ի վեր ձկնկիթ թափելու:

Դեսպանի բոլոր ճամփորդութիւններն էլ վիպերդում ներ-
կայացում են նման փոխարերական-բանաստեղծական պատկեր-
ներով: Համեմատենք օրինակ Ուրուկից Արատտա նրա յաջորդ
ճամփորդութեան նկարագրութիւնը, որ ընդամէնը 4 տող է:

507. kig₂-gi₄-a HU- gin₇ te₈ tup₂ ia₃-ra₆-e

դեսպանը հաւքի պէս թեւ(եր)ը թափահարեց

The messenger was like a bird flapping its wings

508. ^{ur} bar-ra maš₂-e us-sa- gin₇ guru₅-uš i₃-bur₂-bur₂-re

ինչպէս գայլի (որսաշան կողմից) հետապնդող այծ...

(guru₅-uš bur₂ բառակապացութիւնը յայտնի է նաեւ այլ
աղբիւրներից, բայց իմաստը յայտնի չէ)

509. hur-sag 5 hur-sag 6 hur-sag 7-e im-me-re-bal-bal

լեռ 5, լեռ 6, լեռ 7 նա անցաւ

510. igi mu-un-il₂ aratta^{ki} -aš ba-teg₃⁴⁷

աչքերը բարձրացրեց՝ Արատտա էր հասել:

Պարզ է, որ այստեղ կրկին դեսպանի ընթացքը համեմատ-
ւում է հաւքի թռիչքի եւ գայլից հետապնդողող այծի (կամ ալ-
ծին հետապնդող գայլի) սլացքի հետ: Այս օրինակից ակնյայտ է,
որ նախորդ ճամփորդութեան մէջ յիշատակուող ծածանն ընդա-
մէնը խորհրդանշական պատկեր է եւ կապ չունի KUR Ur₃-ur₃-
ru-ṭa-ni-ի հետ:

KUR Ur₃-ur₃-ru-ṭa-ni Aratta^{ki} գրեթէամբ ցոյց է տալիս, որ
այս երկու երկրները նոյնն են կամ որ աւելի հաւանական է՝ մէ-
կը միւսի մաս է կազմում: Քանի որ Արատտա երկիրը կոչւում
է նաեւ Արատտա քաղաքի երկիր, մենք աւելի հաւանական ենք
համարում, որ Արատտա քաղաքն է մաս կազմել աւելի մեծ Ur₃-
ur₃-ru-ṭa(ni) երկրի: Ur₃-ur₃-ru-ṭa-ի մէջ մենք տեսնում ենք Արա-

⁴⁷ Herman Vansiphout, *Epics of Sumerian kings. The Matter of Aratta*. Atlanta, 2003, page 84.

բառ կամ Այրարատ տեղանունը, որ «Աշխարհացոյց» է հասել Այրարատ նահանգի անունից:

Ur₃-ur₃-ru-*ta* բառի հնչիւնական տեսքը ճշտիւ համապատասխանում է Արարատ բառին. da եւ *ta* նոյն սեպն է, եւ դ-տ տարբերութիւն այստեղ չկայ, իսկ ու-ա տարբերութեան համար հմմտ. նոյն տեղանունը եւ *a*-ով եւ *u*-ով գրելու բազմաթիւ օրինակները (arme-urme եւ այլն) կամ ari/uri, որ նոյն սեպն է, եւ որով Վանի թագաւորութեան արքաները գրում են իրենց երկրի անունը՝ Ari^{ki}=Uri^{ki}:

Վերջաբանի փոխաբեմ

Ինչպէս նշեցինք, ur₃-ur₃-ru-da-(ni) բառ՝ հասարակ անուն, շումերերէնում չկայ վկայուած, բայց կայ մի բառ, որ շատ նման է՝ šu-ur₃-ur₃-ru-da-ni-purification (ceremony)-«սրբազործում, մաքրագործում (ծէս)»⁴⁸: Աքքադ. նոյն (takpertu) բառի դիմաց շումերերէնում կայ երկու բառ՝ šu-gur-gur եւ šu-ur₃-ur₃-ru-da-ni⁴⁹: Եթէ ŠU-ն երկու դէպքում էլ համարենք զաղափարագիր՝ «ձեռք», եւ չհամարենք բառի արմատական մաս, ապա վերջինս կը նույնանայ վիպերգի ur₃-ur₃-ru-da-ni ձեռի հետ, մանաւանդ որ այսքան երկար բառի դէպքում պատահական նմանութիւնը քիչ հավանական է: «Սրբազործում» եզրի նախնական իմաստը բնականաբար պէտք է լինի «մաքրել, սրբել»: Եւ իսկապէս, Լաբայի բառարանում մենք տեսնում ենք (ŠU-)UR₃, որ նշանակում է (Ֆրանսերէն) effacer-«մաքրել, սրբել»⁵⁰: ŠU-«ձեռք» զաղափարագիրը գրուած է փակագծերում, որովհետեւ այս դէպքում այն կարող է գրուել կամ չգրուել. միեւնոյն է, երկու դէպքում էլ UR₃-ը նշանակում է «մաքրել, սրբել»: Այսինքն՝ šu-ur₃-ur₃-ru-da-ni եւ ur₃-ur₃-ru-da-ni ձեւերը բացարձակ համարժէքներ են: Սա նշանակում է, որ

KUR ur₃-ur₃-ru-da-ni Aratta^{ki}=երկիր (լեռ) սրբազործման (ծէսերի)՝ Արատա:

⁴⁸ <http://psd.museum.upenn.edu/epsd/nepsd-frame.html>

⁴⁹ Անդ:

⁵⁰ René Labat, «Manuel d'Epigraphie Akkadienne», Paris 1976, էջ 131, սեպանբշան N 255:

KUR ur₃-ur₃-ru-da-ni=KUR ME SIKIL-la=երկիր (լեռ) սուրբ ծէսերի (աստուածային օրէնքների):

Այս դէպքում, KUR ur₃-ur₃-ru-da-ni-ն պէտք է դիտարկել ոչ թէ որպէս յատուկ անուն, այլ որպէս հասարակ անուն եւ Արատա երկրի բնորոշում, որի գրեթէ բառացի տարրերակը վաղուց յայտնի է այլ ձեւակերպմամբ (KUR ME SIKIL-la):

Ենթադրենք, որ մենք գտել ենք ur₃-ur₃-ru-da-ni հասարակ անունը եւ նրա իմաստը (նոյնացնելով šu-ur₃-ur₃-ru-da-ni-ի հետ): Արդեօք, սա հակասում է այն պնդմանը, որ այստեղ պէտք է տեսնել հետազայի Ա(յ)րատա տեղանունը: Մեր կարծիքով, ոչ, որովհետեւ բոլոր տեղանուններն էլ ծագում են հասարակ անուններից: Հէնց երկրների տրուած բնորոշումներն են, որ յետոյ դառնում են մշտական. այսինքն՝ դառնում են յատուկ անուն: Վերը քննուած կողմ յատուկ անունը նոյն շումերերէն kug-«սուրբ» հասարակ անունն է:

Աւելին՝ Արատայի միւս բնորոշումը՝ KUR me-sikil-la, նոյնպէս պահպանուել է որպէս յատուկ անուն: Sikil-«սուրբ» դադարադիրը սովորական վանկագրի el սեպանշանն է: EL շումերերէն նշանակում է «եյնել, բարձրանալ, բարձրացնել, ծագել», ալտեղից՝ «բարձրեալ, աստուած(ային), սուրբ» իմաստները: Sikil բնթերցումը el բառի հոմանիշն է: Շումերական դպրութեան մէջ դադարադիրը հոմանիշով կարդալ-հնչեցնելը սովորական երեւոյթ է: Սա նշանակում է, որ նոյն սեպը նոյն յաջողութեամբ կարելի է կարդալ el հնչիւնական արժէքով. այսպէս՝ me-sikil-la=me-el-la: Մէլը վկայուած է ուրարտական արձանագրութիւններում, որպէս գետանուն՝ Me-li-a-i-ni ID₂: Ըստ Ն. Յարութիւնեանի, համապատասխանում է Վերին Եփրատին, Արածանիի հետ միախառնման տեղից հիւսիս⁵¹: Յիշենք, որ Մեղ է կոչուած նաեւ Արածանիի վտակը, որ ժողովրդական ստուգարանութեամբ դարձել է Մեղրագետ:

Սա նշանակում է, որ մենք կանգնած ենք Ա(յ)րատա բառի նախնական իմաստը հասկանալու շեմին:

KUR Ur₃-ur₃-ru-ta-(ni)=երկիր (լեռ) «սրբագործման (ծէս(եր)ի)»,

⁵¹ Н. В. Арутюнян, «Корпус урартских клинообразных надписей», Ереван, 2001, стр. 514.

KUR Ur₃-ur₃-ru-ṭa-(ni) = լեռ Արարատ, լեռներ Արարատեան,

KUR Ur₃-ur₃-ru-ṭa-(ni) = երկիր Այրարատ:

«Էնմերքարը եւ Արատտայի զերագոյն քուրմը» վիպերգի իրադարձութիւնները կատարուել են մ.թ.ա. 28-27-րդ դարերում: Այն ժամանակ ururuta/ararata բառը եղել է միաժամանակ ե՛ւ յատուկ անուն, ե՛ւ հասարակ անուն, ինչպէս այսօր էլ Ոսկի-ն, Ծաղկանց լեռները միաժամանակ ե՛ւ յատուկ, ե՛ւ հասարակ անուններ են:

Մենք սա համարում ենք Ա(յ)րարատ տեղանուն (զիտութեանը յայտնի) հնագոյն յիշատակութիւնը գրաւոր աղբիւրներում:

ԱՐՄԷՆ ԴԱԻԹԵԱՆ

Գրականության ցանկ

- Ադոնց Ն., «Հայաստանի պատմություն», Երևան, 1972
- Անտոնան Հր., «Հայերեն արմատական բառարան», հատոր 1, Երևան, 1971
- Անտոնան Հր., «Հայերեն արմատական բառարան», հատոր 2, Երևան, 1973
- Անտոնան Հր., «Հայերեն արմատական բառարան», հատոր 3, Երևան, 1977
- Անտոնան Հր., «Հայերեն արմատական բառարան», հատոր 4, Երևան, 1979
- «Աստուածաշնչական Հայաստան», Երևան, 2005
- Եղիշե, «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին», Երևան, 1989
- «Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հատոր 2, Երևան, 1988
- «Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հատոր 4, Երևան, 1998
- «Հայկական Սովետական հանրագիտարան», հատոր 5, Երևան, 1979
- Գր. Ղափանցեան «Ռարարտուի պատմությունը», Երևան, 1940
- Մովսիսեան Ա., «Հնագույն պետությունը Հայաստանում. Արատտա», Երևան, 1992
- Մովսիսեան Ա. «Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ գրաւոր աղբիւրների)», Երևան, 2005
- Փաւստոս Բուզանդ, «Հայոց պատմություն», Երևան, 1987
- Н. В. Арутюнян, «Корпус урартских клинообразных надписей», Ереван, 2001
- Н. В. Арутюнян, «Топонимика Урарту», Ереван, 1985
- Б. Ван-дер-Верден, «Пробуждающаяся наука 2. Рождение астрономии», Москва, 1991
- Br Ignace F. Gelb «Hurrians and Subarians», Chicago
- P. Anton Deimel S.I. Pantheon Babylonicum. Oder Keilschriftkatalog der Babyl. GN Rom, 1950
- Herman Vansiphout, Epics of Sumerian kings. The Matter of Aratta. Atlanta, 2003
- René Labat, «Manuel D'Epigraphie Akkadienne», Paris, 1976
- <http://psd.museum.upenn.edu/epsd/nepsd-frame.html>
- «Энмеркар и верховный жрец Аратты», транскрипции, перевод, комментарии и вводные статьи И. Т. Каневой, «Вестник древней истории» N 4, 1964

On the location of the Aratta country

ARMEN DAVTYAN

(summary)

The location of the Aratta country was defined by its ancient name which comprises the LAM.KUR.RU Sumerian cryptograms. As far as LAM in Sumerian language means «to flourish», whereas «KUR» means «land, mountain(s)», hence in translation the name of the country means «mountains in blossom, mountains of flowers». That suggests its identity with the two Armenian mountain chains called the «Flowers' mountains» one of which is the source of Eastern Ephrata (Aratsani – Arm.), the other one is that of Western Ephrata.

It is more likely that the spiritual-political centre of Aratta country was situated at the head of Aratsani river. The site has preserved the holy tradition for ages.